

Szénási Imre[♦]

A hadikultúrák megjelenése a közelmúlt kaukázusi háborúiban

DOI 10.17047/Hadtud.2024.34.E.166

Tanulmányomban definiálom a hadikultúra fogalmát, illetve bemutatom a mozgás-, az anyagcentrikus, illetve a gerilla-hadikultúrák általános jellemzőit. Az írás második részében a Kovács Jenő által kidolgozott felosztás alapján elemzem a 2008-as orosz–grúz és a 2020-as második hegyi-karabahi háborút, ismertetve azok előzményeit, valamint főbb jellemzőit.

KULCSSZAVAK: Kovács Jenő, Carl von Clausewitz, hadikultúra, 2008-as orosz–grúz háború, második hegyi-karabahi háború

The appearance of cultures of warfare in the recent Caucasian wars

In this study, I provide an account of cultures of warfare and its various forms. Specifically, I outline the key features of movement-based, material-based, and guerrilla-based cultures of warfare. In the latter half of the paper, I examine the 2008 Russian-Georgian and 2020 Nagorno-Karabakh wars, categorising them according to Jenő Kovács' classification, and examining their root causes and defining characteristics.

KEYWORDS: Jenő Kovács, Carl von Clausewitz, culture of warfare, 2008 Russo-Georgian war, second Nagorno Karabakh war

Bevezetés

Kovács Jenő 1995-ben készített tanulmányában meghatározza a hadikultúra fogalmát: „A hadikultúra felöleli az alapvető hadeljáráások megvívására szolgáló fegyveres erők jellegéről, felépítéséről, az ország védelmi rendszeréről, az állam és katonai vezetés struktúrájáról alkotott felfogásokat. Tükrözi továbbá a katonai szolgálat jellegét, a hadkiegészítés, a tisztképzés, a mozgósítás, a hadsereg ellátásának tradícióit, az ellenséggel szemben tanúsított erkölcsi magatartás normáit, a honvédelemhez, hadsereghez fűződő tudati és emocionális motívumokat... A hadikultúra a társadalom egészét (tudomány, művészet, oktatás, gazdaság, stb.) áthatja.”¹ Kovács Jenő az alábbi három hadikultúrát különböztette meg: a mozgáscentrikus, az anyagcentrikus és a gerilla hadviselés hadikultúráját.²

Ez az osztályozás – megjelenése óta – hazánkban keretként szolgált a hadviselésben alkalmazott különféle megközelítések és stratégiák megértéséhez. A kérdés, amely napjaink szakembereiben felmerülhet, hogy mennyire állja meg a helyét ez a csoportosítás közel három évtizeddel később, napjaink változó világában?

Egy 2023-ban megjelent írásában Tarjáni Attila úgy vélte, hogy „a jelenlegi tendenciák leginkább egy újfajta hadikultúra-felosztás felé mutatnak, amely alapján azok lehetnek hatásalapúak, destruktívak és védelemcentrikusak”.³ Ezzel a megállapítással azonban nem

[♦] Nemzeti Közszerológati Egyetem Hadtudományi Doktori Iskola, doktorandusz – *University of Public Service, Doctoral School of Military Sciences, PhD student*; imre.szenasi81@gmail.com; <https://orcid.org/0009-0009-5169-590X>

¹ Kovács 1995, 18–19.

² Kovács 1995, 22–44.

³ Tarjáni 2023, 20.

érték egyet, ezért a 2008-as orosz–grúz és a 2020-as második hegyi-karabahi háborút a Kovács Jenő által kidolgozott hadikultúra-felosztás alapján elemzem. Először bemutatom azok főbb jellemzőit, majd választ keresek a fenti kérdésre.

A hadikultúrák hadelméleti alapjainak rövid áttekintése

A hadikultúrák vizsgálatának megkezdése előtt, röviden áttekintem a hadelméleti alapokat. Az áttekintéshez nélkülözhetetlen a háború fogalmának tisztázása. Carl von Clausewitz szerint „a háború tehát az erőszak ténye, mellyel az ellenséget saját akaratunk teljesítésére kényszeríteni igyekszünk”.⁴ A háborúról (*Vom Kriege*) című munka első könyve foglalkozik a háborús erőszak működésével. A porosz katonai teoretikus szerint a végletekre törő háborús erőszakot három kölcsönhatás fokozza. „A háború az erőszak ténye, amelynek alkalmazásában határ nincsen”⁵ az abszolút háború kategóriája, amely azonban csak elméletben létezik. A valóságban a végletekre törő erőszakot több tényező is mérsékli. A mérséklő tényezők annál erősebben jelentkeznek, minél erősebbek a gerjesztő tényezők. A háborús erőszak egyensúlyi állapota objektív törvényszerűség, amely egyből érvényesül, amint a politika nem gerjeszti tudatosan. Tehát alapesetben mindhárom hadikultúrára jellemző lehet. Az eltérést a politikai praktikum eredményezi.⁶ A háború politikai célja a legfontosabb és a legerősebb gátló tényező, amelynek leképezése maga a háború célja. A háborúról Értésítés című fejezete foglalkozik a politikai céllal és a háború kettős jellegével: „A háború kettős neme közül az egyik az ellenség leverését célozza avégből, hogy az ellenség politikailag megsemmisíttessék, vagy pedig csak védképtelenné tétessék és így tetszésszerű békekötésre szoríttassék; a másik egyedül azt tűzi ki célul, hogy a birodalom határán némi foglalás történjék, akár azért, hogy a meghódított terület végképen megtartassék, akár pedig abból az okból, hogy mint hasznos csereeszköz, a békekötésnél érvényesíttessék.”⁷

A háború kettős jellegéből kiindulva, kijelenthető, hogy a háborús akaratnak mindkettőben egymástól eltérő irányai jönnek létre, amelyek a hadviselés alkalmazásában és intenzitásában jelennek meg, mindkét jellegben fellelhető közös elem az erőszak.

A fentiekben megfogalmazott jelenségek nyilvánulnak meg a hadikultúrák közötti eltérésekben is. A hadikultúrákat az eltérő jellemzőik alapján lehet a legpontosabban megkülönböztetni egymástól, amelyek kimutathatóak az erőszakban, a politikai célokban, az erőszak fokozataiban, valamint a megsemmisítés és kifárasztás paritásában.⁸

A hadelméleti alapok áttekintésénél szükséges a megsemmisítés értelmezésének megfogalmazása, amelyet a modern hadtudományi rendszerek Clausewitz szövegéből adaptálnak: „A fegyveres erő megsemmisítendő, azaz olyan állapotba helyezendő, melyben a harcot tovább ne folytathassa; megjegyezzük itt, hogy a következőkben az »ellenséges

⁴ Clausewitz 1917, 13.

⁵ Clausewitz 1917, 15.

⁶ Nagy 2004, 150–154.

⁷ Clausewitz 1917, 7–8.

⁸ Forgács 2017, 34.

fegyveres erő megsemmisítése» csakis a jelzett értelemben veendő.”⁹ Az alapfogalmak tisztázását követően, az alábbiakban bemutatom az egyes hadikultúrák jellemzőit.

A mozgáscentrikus hadikultúra jellemzői

Az első részben a mozgáscentrikus hadikultúrát¹⁰ és annak főbb jellemzőit veszem górcső alá, amelynek mottója: „Szétcsapni, nem ütögetni!”.¹¹ A mozgáscentrikus hadikultúra legfőbb célja az ellenséges fegyveres erők megsemmisítése. A konfliktus eme formájánál az abban részt vevő felek az ellenfél teljes legyőzéséig vagy az állam végső kimerüléséig fokozzák az erőszakot. Az elsődleges cél a megsemmisítés, amely természetesen priorizálja a támadást, de szükségképpen – ideiglenesen, de minden esetben az ellenség kifárasztását és a támadás előkészítését szolgálva – megjelenhet a védelem is.

A politikai elhatározás – mint minden hadikultúrájánál – ebben az esetben is kulcsfontosságú, mivel meghatározza a háború és a hadvezetés irányultságát, valamint annak célját. Az esetek többségében belpolitikai célja nincs, a háború háttérében valamilyen külpolitikai cél vagy külső ellenség áll. Az erőszak alkalmazását két fokozat jellemzi. Az első fokozat célja az ellenséges erők szétverése, míg a másodiké a saját akartunk érvényesítése. A mozgáscentrikus hadikultúrát elsősorban kontinentális elhelyezkedésű államok alkalmazzák. Ebből következik, hogy az összhaderőnemi műveletek végrehajtása során a szárazföldi haderőnem játssza az elsődleges szerepet a kijelölt hadászati célok megvalósítása érdekében, míg más haderőnemek, mint például a légierő, a haditengerészet háttérbe szorulnak. Ez nem jelenti azt, hogy ezeket a haderőnemeket nem alkalmazzák, azonban azok elsősorban támogató, kiegészítő és alárendelt szerepet játszanak a hadászati és stratégiai célok elérésének érdekében.

Az elméleti háttérrel leegyszerűsítve a mozgást és a manővert tekinthetnénk a legmeghatározóbb alkotóelemeknek, azonban a hadászati tevékenységet elsősorban a főerők aktív, nagy erejű, sorozatos csapásai jellemzik. A kezdeményezés megragadása és megtartása, a magas támadási ütem és a magas hadműveleti tempó fenntartása, így az idő, illetve az előny birtoklása, annak folyamatos megléte, szintén létfontosságú jellemzői eme hadikultúrának.

A hatékony vezetés megköveteli annak decentralizáltságát. A decentralizált katonai vezetés (egyik jellemző példája a küldetésorientált vezetési forma) alapelvei közé tartozik a vezetői szerepek és a döntéshozatali hatáskörök elosztása, valamint azok delegálása az alacsonyabb szintű parancsnokok számára. E megközelítés célja a hatékonyabb és eredményesebb parancsnoki lánc kialakítása. Az alárendelt parancsnokok az előljárótól nem pontos feladatszabást kapnak, számukra keretjellegű megbízást határoznak meg. Heinz Wilhelm Guderian szerint: „A parancssal az ember egy menetjegyet kap a végállomás feltüntetésével. A legmegfelelőbb útvonalat, a különböző kerülőket az utazóra kell bízni.”¹²

⁹ Clausewitz 1917, 34.

¹⁰ Kovács Jenő a mozgáscentrikus hadikultúra két ágát különböztette meg: az osztrák–németet és az orosz–szovjetet. A két irányzatot egymás ikerpárjának és nem alternatívájának tartotta. Kovács 1995, 16–17.

¹¹ Tarjáni 2022, 18.

¹² Guderian 1956, 45.

A parancsnok szerepe, kiképzettsége a manőverező harc megvívására, felkészültsége, kreativitása, képessége az önálló döntések meghozatalára, motivációja, valamint „ésszerű kockázatvállalása” ezért kiemelt szerepet játszik. Kijelenthető tehát, hogy a decentralizált vezetésnek az egyik legfontosabb alkotóeleme a megfelelően felkészített parancsnoki állomány.

A mozgáscentrikus hadikultúra legfőbb elméleti teoretikusai John Frederick Charles „Boney” Fuller, Basil Henry Liddell Hart,¹³ Charles André Joseph Marie de Gaulle, Ludwig Alfred Eimansberger, valamint Heinz Wilhelm Guderian és Mihail Nyikolajevics Tuhacsevszkij voltak.¹⁴

Az anyagcentrikus hadikultúra jellemzői

Kovács Jenő, másodikként az anyagcentrikus hadikultúrát írta le. „Az anyagcentrikus hadikultúra a hadviselés alapvető módjának a védelmet tartja, mind hadműveleti-harcászati, mind pedig hadászati szinten.”¹⁵ A védelem célja ebben az esetben elsősorban az ellenséges támadás megghiúsítása, amelyben a fő szerepet a katonai erőfölény által megteremtett elrettentés játssza.

Itt a politika – összevetve a mozgáscentrikus hadikultúrával – még inkább korlátozó faktor a háború kérdéseit illetően. Belpolitikai cél ebben az esetben sincs, a hadviselés mindenkor külső ellenfél ellen irányul, és külpolitikai célkitűzés áll a háttérben. A háború során az erőszak elsődlegesen nem az ellenséges fegyveres erők megsemmisítésére irányul, hanem a legfőbb mozgatórugója az ellenség ellenállásának megtörése, ezáltal a béke kikényszerítése.

Az anyagcentrikus hadikultúra úgynevezett indirekt hadviselési forma, mivel annak célja elsősorban az ellenség kifárasztása és nem pedig a megsemmisítése. Ez a folyamat meglehetősen időigényes, ezért ez a fajta hadviselés elsősorban a hosszan tartó, nagy háborúkban lehet sikeres. Megfigyelhető az is, hogy e hadviselési formában, az elhúzódó konfliktusok során gyakran alkalmazzák a mozgáscentrikus és a gerilla-hadviselés elemeit is.

Ebben az esetben a cél elsősorban a nagy anyagi értékű, vagy a nagy anyagi befektetéssel készült eszközök, eszközrendszerek alkalmazásával érhető el. E hadikultúra esetén a haditechnika és a technológia fejlesztése, valamint a legmagasabb szinten (az ellenséges erőknél fejlettebben) tartása mindig elsődleges szerepet tölt be, amely által biztosítható a saját erők megóvása és kivitelezhetőek az ellenséges erőkre mért minél pusztítóbb csapások. A jelentős mértékű anyagi ráfordítás, valamint általában a gyártási kapacitások szűkössége miatt a nagy értékű fegyverrendszerek tervezését, beszerzését, a személyi állomány azok használatára történő felkészítését/kiképzését már a konfliktust megelőzően, a béke időszakában kell végrehajtani.

A hatékony vezetés itt elsősorban centralizált. A megfelelő erő- és eszközelosztás létfontosságú a harc megvívása szempontjából, így a parancsnok és törzse jellemzően

¹³ Basil Henry Liddell Hart angol katonai teoretikus és hadtörténész itt a gépesített elméletei miatt kap helyet.

¹⁴ Forgács 2017, 34–47. és Krajnc et al. 2019, 787.

¹⁵ Kovács 1995, 27–28.

részletekbe menően megtervezi a műveleteket. A parancsnok a hadviselés e formájában nem kockáztat, inkább a szükséges erőforrások arányos bevetését menedzseli.

Ebben az esetben az akaratérvényesítés eszközei szükségszerűen katonai természetűek: a gazdaságot, a kultúrát, esetlegesen az ideológiát is az akaratérvényesítés eszközeként alkalmazhatják a háború céljának elérése érdekében.

Az anyagcentrikus hadikultúra legfőbb elméleti teoretikusai Morus Tamás (Thomas Moore), Basil Henry Liddell Hart,¹⁶ Alfred Thayer Mahan, Julian Stafford Corbett, Giulio Douhet, valamint William Lendrum Mitchell és Hugh Montague Trenchard voltak.

Az anyagcentrikus hadikultúrát leggyakrabban a tengeri határokkal rendelkező országok alkalmazzák, így az ellenük indított közvetlen szárazföldi támadás lehetősége csekély, mivel azt megnehezíti, sőt szinte teljesen kizárja a földrajzi elhelyezkedésükből adódó fekvésük. Ebből következik, hogy e hadikultúra esetén a haderőnemek közül a légierő, valamint a haditengerészet, túlsúlyban vannak, a szárazföldi haderőnem pedig a háttérbe szorul. Természetes az is, hogy az anyagcentrikus hadikultúra elméletében alapvetően a légi és a tengeri doktrínák határozzák meg a katonai gondolkodást, amely mellett kisebb részben helyet kapnak a hagyományos szárazföldi és a gerillaháború elméleti kérdései is.¹⁷

A gerilla-hadviselés hadikultúrájának jellemzői

A gerilla-hadviselés az előbbieken felsorolt két hadikultúrához képest sajátosnak tekinthető, mivel ebben az esetben mutatkozik meg leginkább a politika hadügyre gyakorolt hatása. Esetenként a katonai célokat nem is lehet meghatározni a politikai szándékon belül. Eme hadviselési formánál belpolitikai célok is kimutathatók, mivel nem csupán külső ellenséges erők ellen kerülhet alkalmazásra, hanem belső, az adott állam belső politikai rendszerének megdöntésére vagy annak átalakítására is irányulhat.¹⁸

A fegyveres harc ennél a hadviselési formánál, nem minden esetben folyamatos, általában a politikai csatározások kiegészítéseként jelentkezik. Lehet függetlenségi, nemzeti felszabadító, belső társadalmi jellegű fegyveres küzdelem, illetve polgárháború is.¹⁹

A gerilla-hadviselés a háborús erőszak alkalmazásának szempontjából egyfokozatúnak minősíthető; az anyagcentrikus hadviselési formához hasonlóan, az erőszak célja elsődlegesen nem a szembenálló fegyveres erők megsemmisítése, hanem az ellenség kifárasztása és a társadalmi ellenállás megtörése, egyes esetekben azonban az ellenfél teljes megsemmisítésére is irányulhat. Ennek érdekében az irreguláris hadviselő fél addig fokozza az erőszakot, ameddig a fegyveres küzdelem a végső célját el nem éri. Ezért indirekt hadviselési forma,²⁰ amely az elhúzódó háborúban jelenik meg.²¹ A mottója: „*Csapj le és fuss, várakozz, állj lesben, csapj le és fuss, ezt folyamatosan ismételd*”.²²

¹⁶ Basil Henry Liddell Hart itt a Stratégia című könyve miatt kap helyet.

¹⁷ Forgács 2017, 34–47., Krajnc Zoltán et al. 2019, 47–48. és Leib 2021, 17–26.

¹⁸ Forgács 2017, 64.

¹⁹ Leib 2021, 21.

²⁰ Forgács 2017, 64.

²¹ Leib 2021, 21.

²² Guevara 1998, 13.

A gerillaháború egy önmagát gerjesztő folyamat, amely azt jelenti, hogy minél sikeresebb a gerillaharc, annál inkább fejlődik az irreguláris haderő, amely végül akár reguláris erővé is átalakulhat, sőt a győzelem kivívásának érdekében azzá is kell válnia.²³ Mao Ce-Tung ezt így fogalmazta meg: „a partizánműveletek nem maradnak meg egy és ugyanazon a színvonalon, hanem a reguláris csapatok mozgó hadműveleteinek színvonalára emelkednek. A partizánműveleteknek így módon kettős stratégiai szerepük van: egyrészt előmozdítják a reguláris hadsereg hadműveleteinek sikerét, másrészt maguk is egyre inkább reguláris csapatok hadműveleteinek jellegét öltik”.²⁴ Ebből következik, hogy a gerilla-hadviselésben a legfőbb szerepe a szárazföldi haderőnek van, azonban amint reguláris haderővé válik, megjelenhet a többi haderőnem, mint például a haditengerészet és a légiő is.²⁵

A vezetés a legfelsőbb szinten centralizált. Általában a gerillafelkelés vezetője a csapatok vezére is (bár ez esetenként eltérhet), aki karizmatikus, katonailag általában képzett, erős akaratú és jó szervezőképesség jellemzi. A vezetés alsóbb szintjein a vezetés decentralizált. Az alsóbb szintű vezetők, akcióikat a nagyobb hatás elérése érdekében összehangolják, de a saját területükön önállóan tevékenykednek. Ernesto Guevara de la Serna²⁶ a csoportok vezetőit a következőképpen jellemzi: „feladatai közé tartozik a csoport vezetése, szervezése és feltöltése, az egész létszám harcban történő irányítása, az erőelosztás és az általános vezetői funkciók”.²⁷

A gerillaelméletek főbb teoretikusai: Bernardo de Vargas Machuca,²⁸ Carl von Clausewitz, Karl Marx, Friedrich Engels, Vlagyimir Iljics Lenin, Thomas Edward Lawrence,²⁹ Mao Ce-Tung, Vo Nguyen Giap, Ernesto Guevara de la Serna és Carlos Marighella.³⁰

Ahogy korábban utaltunk rá, több teoretikus is foglalkozott a gerillaelméletekkel. Bár az egyes elméletek különböznek egymástól, de hasonlóságok és azonosságok is felfedezhetők közöttük, amelyek alapvetően e hadviselési mód formáinak a legfontosabb követelményeit, előfeltételeit fogalmazzák meg. Mindezek alapján kijelenthető, hogy az irreguláris hadviselés nem egyenértékű a szabályok, jellegzetességek vagy jellemzők nélküli fegyveres küzdelemmel. Másképpen megfogalmazva, az irreguláris hadviselés nem jelenti azt, hogy annak nincsenek szabályai.

A hadikultúra megjelenése napjainkban

A hadikultúrák jellemzőinek áttekintését követően, térjünk vissza a bevezetőben feltett kérdéshez, hogy mennyire állja meg a helyét ez a csoportosítás napjainkban? A katonai teoretikusok többségének véleménye szerint a hadikultúrák határai napjainkban elmosódtak.

²³ Forgács 2017, 64–71.

²⁴ Mao 1953, 322.

²⁵ Forgács 2017, 64.

²⁶ Ernesto „Che” Guevara.

²⁷ Guevara 1998, 55.

²⁸ Jobbágy 2013, 15–18.

²⁹ Arábiai Lawrence.

³⁰ Forgács 2020, 11–15.

A mozgáscentrikus és anyagcentrikus hadikultúrákkal kapcsolatban Forgács Balázs így fogalmaz: „...a direkt és az indirekt hadviselés között nincsenek olyan éles határok, mint ahogyan azt Kovács Jenő megfogalmazta. Az erőszak-alkalmazásnak ugyanis mindig az adott helyzettől kell függnie, ezért szükséges is az akaratérvényesítés eszközeinek az adott viszonyoknak megfelelő kiválasztása, illetve alkalmazása”.³¹

Pozderka Zoltán³² álláspontja szerint a mozgáscentrikus és az anyagcentrikus hadikultúra jellemzői egyáltalán nem kizárólagosak. Azok előfordulhatnak földrajzi szempontból bárhol, nem lehet egyértelműen kijelenteni azt, hogy a szárazföldi országok csak manőverezéssel, míg a jelentős haditengerészettel vagy légerővel rendelkező államok csak kifárasztással vagy irreguláris hadviseléssel érik el céljukat, tehát korunkban egy katonai művelet megtervezése és végrehajtása a különböző tényezőktől függően történhet közvetlen (direkt) és közvetett (indirekt) módon.

Forgács Balázs és Pozderka Zoltán állításaival is egyetértek, mindketten arra hívják fel a figyelmet, hogy a Kovács Jenő által megfogalmazott hadikultúrákat élesen elválasztó határok a 21. századra elmosódtak. A hadviselő felek céljaikat az általuk kiválasztott módon, a hadikultúrák kombinálásával érik el. Ezen állítást két példán keresztül vizsgálom meg. Az első példa az 2008-ban vívott orosz–grúz háború.

A 2008. évi orosz–grúz háború

Grúzia története hosszú és fordulatokban gazdag múltra tekinthet vissza. Az első államalakulatok ezen a területen már a Kr. e. 5–4. században feltűntek, azonban az első egységes grúz államiság megjelenésére a 10–11. századig kellett várni. Az ezt követő korszakok történelme változatos képet mutat. Grúzia nagyhatalommá vált a 11–12. században, az állam határai a Fekete-tengertől a Kaszpi-tengerig terjedtek, ezt az időszakot nevezhetjük az ország aranykorának is. Dzsingisz kán és az őt követő mongol hadvezérek támadásai és pusztítása azonban végzetesen meggyengítették az országot, amely végül darabjaira hullott, és hosszú időn keresztül szétszórt fejedelemségekből állt, amelyek egészen a 18. századig az Oszmán Birodalom és Perzsia befolyása alá kerültek.

Oroszország már csak földrajzi közelségéből fakadóan is évszázadok óta nagyon fontos szerepet játszik Grúzia politikai életében. A két államalakulat viszonya azonban változó és ellentmondásokkal teli. A 18. században az Orosz Birodalom felemelkedett. A Kaukázusban is egyre nagyobb befolyást szerzett és támogatta a grúzokat a perzsák elleni háborújukban. A 18. század végén Kelet-Grúzia orosz protektorátus alá került, majd a birodalom a teljes országot annektálta. Az orosz uralom egészen 1918-ig tartott, akkor Grúzia – a központi hatalom gyengülését kihasználva – kikiáltotta függetlenségét. A grúzok azonban csak 1922-ig élvezhették az önállóságot, akkor a szovjet csapatok megszállták az országot, amely először csak betagozódott, majd 1936-ban a Szovjetunió tagköztársaságává vált. A szovjet időkben Grúziát „szocialista mennyország”-ként emlegették, azonban éppen emiatt keletkeztek azok a problémák, amelyek a Szovjetunió megszűnése után szinte folyamatos összeütközésekhez

³¹ Forgács 2017, 90.

³² Pozderka 2018, 26–40.

vezettek. 1991-ben a Szovjetunió felbomlását követően Dél-Oszétia és Abházia – noha, *de jure* Grúzia részei maradtak – *de facto* függetlenné váltak. Ezt követően Oroszország támogatásával megszilárdították önálló státuszukat, bár nemzetközi szinten nem ismerték el függetlenségüket.

1. ábra.

Abházia és Dél-Oszétia helyzete a 2008. évi orosz–grúz háború előtt

Grúzia Abháziát 1992–1993-ban megpróbálta háborúval elfoglalni, illetve – grúz szóhasználatnál élve – visszaszerezni. Mindkét fél nagy veszteségeket szenvedett el, valamint a politikai kapcsolatok is mélypontra kerültek. 1993-ban Abházia kikiáltotta függetlenségét, de a harcok a két fél között ebben az időszakban sem csillapodtak, és végül az abházok vereséget szenvedtek. A területen azonban oroszbarát mozgalmak alakultak ki, amelyekben külföldi, elsősorban kozák, csecsen, oszét és orosz önkéntesek is nagy számban képviseltették magukat. Az ellenállók végül a jelentős orosz beavatkozásnak is köszönhetően Abházia majdnem teljes területét visszafoglalták a grúz erőktől.

2003-ban hatalomváltásra került sor Grúziában, amelynek következtében a nacionalizmus jelentős mértékben megerősödött. Az orosz–grúz kapcsolatok akkora már annyira elmérgesedtek, hogy az orosz–grúz határ lényegében frontvonallá változott, amely komoly kihívássá elé állította a térségben jelen lévő ENSZ-megfigyelőket.³³ 2008 februárjában Koszovó kinyilvánította Szerbiától való függetlenségét, amelyet az abházi és dél-oszétiai helyzet miatt Oroszország ellenzett. Ez pedig a Kaukázusban felgyorsult eseményeket eredményezett. A 2008 áprilisában, Bukarestben megtartott NATO-csúcstalálkozón az Amerikai Egyesült Államok erőteljes támogatása ellenére Grúzia és Ukrajna sem kapott meghívást a Szövetség Tagsági Akciótervébe.³⁴ Németország és Franciaország azzal érvelt, hogy Oroszország alapvető érdekeit hátrányosan érintette volna e

³³ Az ENSZ Biztonsági Tanácsa 1993. augusztus 24-én s 858. számú határozatával állította fel az UNOMIG (United Nations Observer Mission in Georgia) megfigyelőmissziót. Az UNOMIG létszáma 2009-ben, a misszió bezárása előtt érte el a legnagyobb létszámot, akkor 459 fő vett részt a munkájában.

³⁴ Membership Action Plan.

két ország NATO-csatlakozása. Következésképpen az európai perspektíva az orosz kapcsolatokat helyezte előtérbe, elsősorban az európai kereskedelmi kapcsolatok és az államok energiabiztonsága miatt, a kért tagsági akciótervi státusszal szemben.³⁵ A cél az volt, hogy megakadályozzák a két ország területi és etnikai feszültségeinek behozatalát a NATO-ba.

A felek az április és augusztus közötti időszakban intenzív katonai műveleteket (csapatmegerősítéseket, fegyveres incidenseket, merényleteket és légtérsértéseket) hajtottak végre, amelyek még jobban aláásták az amúgy is jelentősen terhelt politikai kapcsolatokat. Júliusban Oroszország nagyszabású katonai gyakorlatot tartott a grúz határterületen, amelyben körülbelül 8000 katona, 700 harcjármű és 20 repülőgép vett részt. Az erődemonstráció befejezését követően az orosz csapatok teljes készenlétben maradtak. A helyzet deeszkálálására irányuló diplomáciai erőfeszítések ellenére sem sikerült eredményt elérni. A Grúzia és Dél-Oszétia közötti tűzszünetről szóló tárgyalások el sem kezdődtek. Augusztus 7-én Grúzia kormánya egyoldalú tűzszünetet hirdetett, azonban amikor olyan felderítési információkhoz jutott, hogy egy orosz harcjárműkonvoj halad a Roki-alagúton keresztül az ország területe felé, az ország politikai vezetése arról döntött, hogy megelőző csapást indít.³⁶

2008. augusztus 7-én éjfél körül a grúz tüzérség megkezdte a több órán át tartó tüzérségi tüzelőkészítést, majd augusztus 8-án a kora reggeli órákban a grúz szárazföldi csapatok megtámadták Dél-Oszétiát, amely Európa első 21. századi háborújának kezdetét jelentette.³⁷ Az orosz 58. hadsereg, már aznap megkezdte az ellentámadást, a Dél-Oszétiába benyomuló grúz fegyveres erők felszámolását. Augusztus 9-én az orosz hadsereg támadó műveleteket kezdett Abháziában is, amelyhez a helyi erők is csatlakoztak. Másnap az összpontosított orosz támadás meghozta a várt eredményt Dél-Oszétiában. A grúz csapatokon az összeomlás jelei mutatkoztak, és megkezdték a visszavonulást a honi területeik felé, a háború ezzel a fordulópontjához érkezett. Augusztus 11-ére az orosz csapatok teljesen megtisztították az oszét területeket az ellenséges erőktől. Az oroszok azonban nem álltak meg a határnál, hanem folytatták az előrenyomulást Tbiliszi irányába. Augusztus 13-ra a grúz hadsereg teljesen összeomlott, a parancsnoki struktúra megszűnt, számos alegység felbomlott, szétesett. A Dél-Oszétia felől támadó orosz csapatok végül a fővárostól egy órányira álltak meg. Közben az abház erők elfoglalták a Kodori folyó völgyét, mialatt egy orosz kontingens bevonult az abház határtól körülbelül 10 kilométerre fekvő Zugdidi-be. A katonai műveletek Poti elfoglalásával fejeződtek be, ezzel a háború gyakorlatilag véget ért.³⁸ A légi erővel támogatott szárazföldi orosz támadás végső célja Grúzia területének kettészakítása, valamint haderejének megsemmisítése volt, amely a mozgáscentrikus hadikultúra jellemzője, és egyben fő sajátossága.³⁹

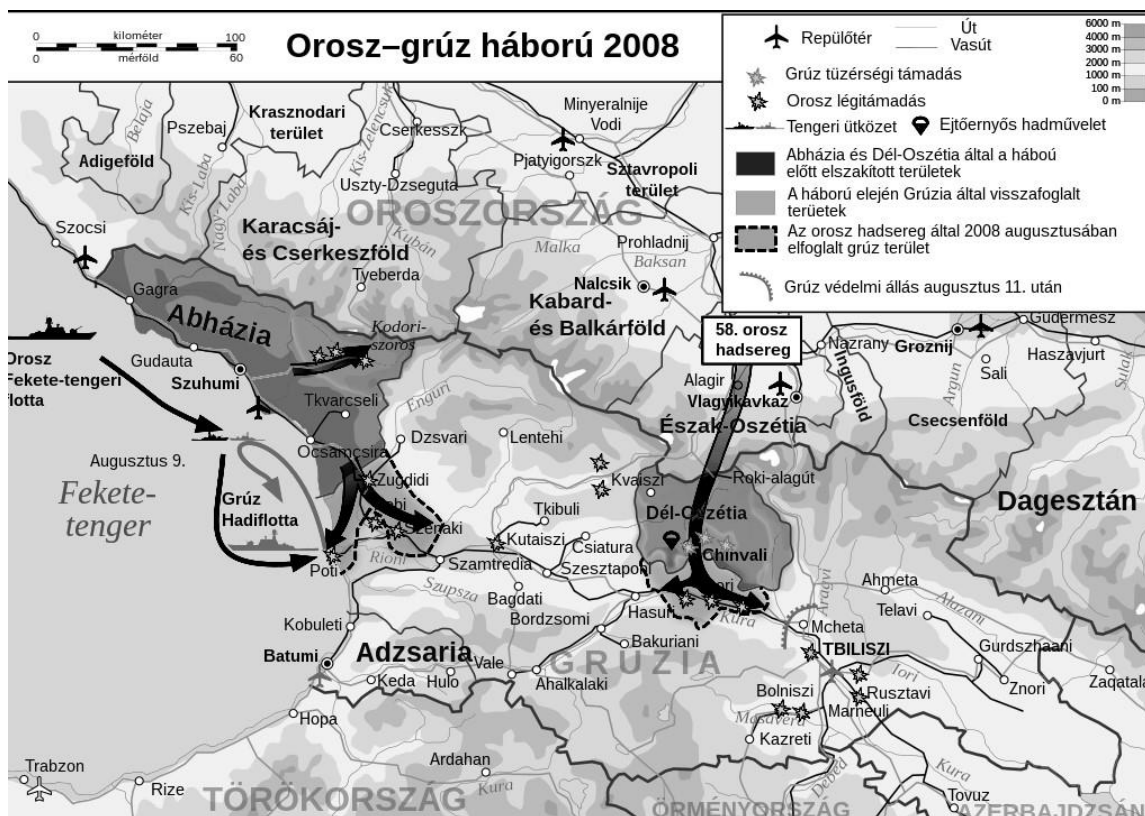
³⁵ Síposné Kecskeméthy 2022, 102–117.

³⁶ Szalai 2010, 25–27. és Benes 2018, 11–49.

³⁷ Babos 2009a, 13–18.

³⁸ Babos 2009a, 13–18.

³⁹ Forgács 2017, 86.

2. ábra.

A 2008. évi orosz-grúz háború

[Saját szerkesztés]

Az anyagcentrikus hadikultúra elvei is kimutathatók a konfliktusban: Grúzia nyugati részén az orosz fekete-tengeri Flotta erői egyidejűleg hadműveleteket hajtottak végre a Fekete-tenger mentén. A terveik között szerepelt egy tengeri blokádnak létrehozása, valamint a legjelentősebb grúz kereskedelmi fekete-tengeri kikötő, Poti elfoglalása és ellenőrzése, amelyeket végre is hajtották. Ezzel nemcsak a grúziai export és import, vagyis a gazdaság ellehetetlenítését érhették el, de az esetlegesen más országokból katonai támogatásként érkező anyagi-technikai eszközök és lőszer beérkezését is akadályozhatták. A másik cél a nyugati régiót a fővárossal összekötő kelet-nyugati autópálya és vasútvonal elvágása volt, így akadályozva a létfontosságú közlekedési útvonalak használatát. A légi erő ugyanakkor a grúz kommunikációs hálózat elemeire és közlekedési csomópontokra mért csapásokat. Ebben a háborúban bevetették a hadműveleti művészet egyik legújabb innovációját, a kiberhadviselést. Az orosz kormány ugyan tagadta, hogy köze volt ezekhez a támadásokhoz, azonban kétségtelenül hasznos volt számára a grúz kormány, az elnök, a parlament, a hírügynökségek és a bankok honlapjainak összeomlása. Az oroszok az információs hadviselés eszközeit is bevetették, saját propagandájukkal és előretörő csapataik bemutatásával elbizonytalanítva és megfélemlítve, esetlegesen a kormány ellen fordítva a hátszág lakosságát is.⁴⁰ Tehát közvetett eszközökkel a kormányzati infrastruktúrára, a gazdaságra, a lakosságra gyakoroltak nyomást az anyagcentrikus hadikultúra elveinek megfelelően. Ezért is tartják a szakértők ezt a

⁴⁰ Donovan 2009, 12–21.

háborút, az első igazi hibrid háborúnak, ahol Oroszország a konvencionális és a kiberműveleteket kombinálta.⁴¹

A háború augusztus 14-re befejeződött.⁴² A fentiekben leírtak alapján kijelenthető, hogy ebben a konfliktusban a különböző hadikultúrákra jellemző határvonalak nem különültek el élesen. Az oroszok mind a mozgás-, mind az anyagcentrikus hadikultúrákra jellemző eljárásokat és eszközrendszereket is alkalmazták.

A 2020-ban vívott, második hegyi-karabahi háború

A 12 ezer négyzetkilométer területű Hegyi-Karabah vagy más néven Arcah, a Kaukázusban fekszik. A harmadik hegyi-karabahi háború előtt lakossága körülbelül 140 ezer fő volt. Akkoriban a 95 százalékban örmények lakta⁴³ *de facto* Örményországhoz tartozó területet Azerbajdzsán is a sajátjának tekintette, mivel *de jure* az ország része. Területéért a két ország több háborút is vívott. A jelen tanulmányban a 2020-ban vívott konfliktussal foglalkozom, de mindenekelőtt áttekintem a háborúhoz vezető történéseket.

Azerbajdzsán és Örményország az első hegyi-karabahi háborút 1988 februárja és 1994 májusa között vívta. A két ország között azután robbant ki a fegyveres konfliktus, hogy a Hegyi-Karabahi Autonóm Körzet parlamentje 1988. február 20-án megszavazta az Azerbajdzsántól való elszakadást és az Örményországgal való egyesülést. Az elszakadási folyamatot a Szovjetunió felbomlása nagyban elősegítette. Az örmény csapatok nemcsak a vitatott hovatartozású területet foglalták el, de több más környező területet is az uralmuk alá hajtottak. Ekkor került örmény fennhatóság alá Azerbajdzsán területének ötöde. A két fél 1994-ben kötött fegyverszünetet egymással, amelyet nem követett békekötés.⁴⁴ Az azeri kormány és a társadalom ebbe nem nyugodott bele, ezért a fegyveres küzdelem folytatása előrelátható volt.

A fegyverszünet megkötése után a hegyi-karabahi konfliktus nem került „befagyott” állapotba, mint a posztszovjet területek más ehhez hasonló konfliktusai, mint például a fentiekben bemutatott Grúzia, Abházia és Dél-Oszétia. Karabahban a kisebb-nagyobb összecsapások rendszeresen előfordultak az egymással konfliktusban álló erők között. Sok áldozatot követeltek mindkét oldalon a mesterlövészpárbajok, a szórványos aknavetőtűz, valamint az aknák és a fel nem robbant lőszeresek is. A területi viszonyok 1994 óta lényegében változatlanok voltak. Az örmények által megszállt azeri területekbe beletartozott szinte a teljes egykori Hegyi-Karabah Autonóm Körzet és ezen kívül a hét szomszédos azeri megye is: Kalbajar, Lachin, Qubadli, Zangilan és Jabrayil teljes egészében, valamint Fuzuli és Agdam megyék nyugati részei is. A megszállás alá került megyékből az azeri lakosság elmenekült, a helyükre csak kis létszámban költöztek be örmények, ők is a frontvonalától távolabb eső Kalbajar és Lachin területekre. Így a többi régió gyakorlatilag lakatlan volt a 2020-as második

⁴¹ Országgyűlés Hivatala: Kiberhadviselés és Katonai Kibervédelem, Infójegyzet, 2019/49.

⁴² Rác 2008, 56.

⁴³ President of the Artsakh Republic.

⁴⁴ Gyene 2012, 137–143.

hegyi-karabahi háború idején is, nem számítva természetesen a Karabahban állomásozó örmény katonai erőket.⁴⁵

A 21. század elején az örmény hadsereg alapvetően védelmi jellegű harcra rendezkedett be Hegyi-Karabah határain, az úgynevezett „kontaktvonalon”, amely egy klasszikus védelmi vonal volt, kiépített lövészárkokkal, harckocsi- és harcjármű tüzelőállásokkal, valamint aknamezőkkel. Ebben a térségében viszonylag gyakran előfordultak kisebb fegyveres konfliktusok. 2016-ban, egy négy napig tartó határvillongás során Azerbajdzsánnak sikerült körülbelül 2000 hektárnyi területet elfoglalnia, amely azt bizonyította, hogy a statikus védelem kora lejárt. Ezért az örmény politikai vezetés meghirdette az aktív elrettentés stratégiáját, amely igyekezett a hadsereg offenzív képességeit erősíteni.⁴⁶

Azerbajdzsán célja évtizedek óta Hegyi-Karabah el- vagy visszafoglalása volt, ezért a hadsereget offenzív műveletekre készítették fel, a mozgáscentrikus hadikultúra elveinek megfelelően. Felszerelést is ennek megfelelően alakították ki, és már a 2016-os konfliktus során villámháborús stratégiát alkalmaztak, azaz gyors győzelemre készültek. Az általuk elért győzelem bebizonyította, hogy a megfelelően kiképzett és felszerelt hadsereg képes területek visszafoglalására, azonban rávilágított a fennálló hiányosságokra is. A konfliktus tapasztalatainak feldolgozása után megkezdték a haderő tudatos fejlesztését. Olyan eszközöket szereztek be, amelyekkel stratégiai erőfőlényre tehetek szert az örmény haderővel szemben, mint például drónokat, légvédelmi rendszereket és harcászati ballisztikus rakétákat vásároltak/ állítottak hadrendbe. Begyakorolták a szárazföldi és a légi műveletek összehangolását is.⁴⁷

2020. szeptember 27-én az addigi határvillongások háborúba torkolltak, amely azeri offenzívával kezdődött.⁴⁸ Az azerbajdzsáni szárazföldi erők tervszerű, megfelelően előkészített támadásokat hajtottak végre, a megszerzett területeken megszilárdították állásaikat, majd felkészültek a következő előnyomulásra, mialatt tüzérséggel és UAV⁴⁹-kal pusztították az ellenséges célokat. Az azeriek a tüzérségi tűz irányítására drónokat használtak, öngyilkos drónokat is bevettettek, valamint a különleges műveleti erőiket is felhasználták célmegjelölésre, a tüzérségi tüzek hatásainak megfigyelésére és felderítésre az ellenség mélységében is. Az örményeket felkészületlenül érte ez a harcmodor, valamint a UAV-k tömeges bevetése. Az Oroszországtól beszerzett elektronikai hadviselési és légvédelmi rendszereik⁵⁰ javarészt hatástalanok voltak a drónokkal szemben. Az azeri támadást megállítani nem, csak késleltetni tudták, elsősorban lesállításokkal és korlátozott célú támadásokkal. Az azeriek az örmény kommunikációs hálózat elemeit, a főbb közlekedési csomópontokat és a hidakat is folyamatosan pusztították, ezzel is késleltetve az örmény megerősítő erők beérkezését.⁵¹

⁴⁵ Egresi, Rác, Jójárt 2022, 7–10.

⁴⁶ Somogyi 2021a, 35–47.

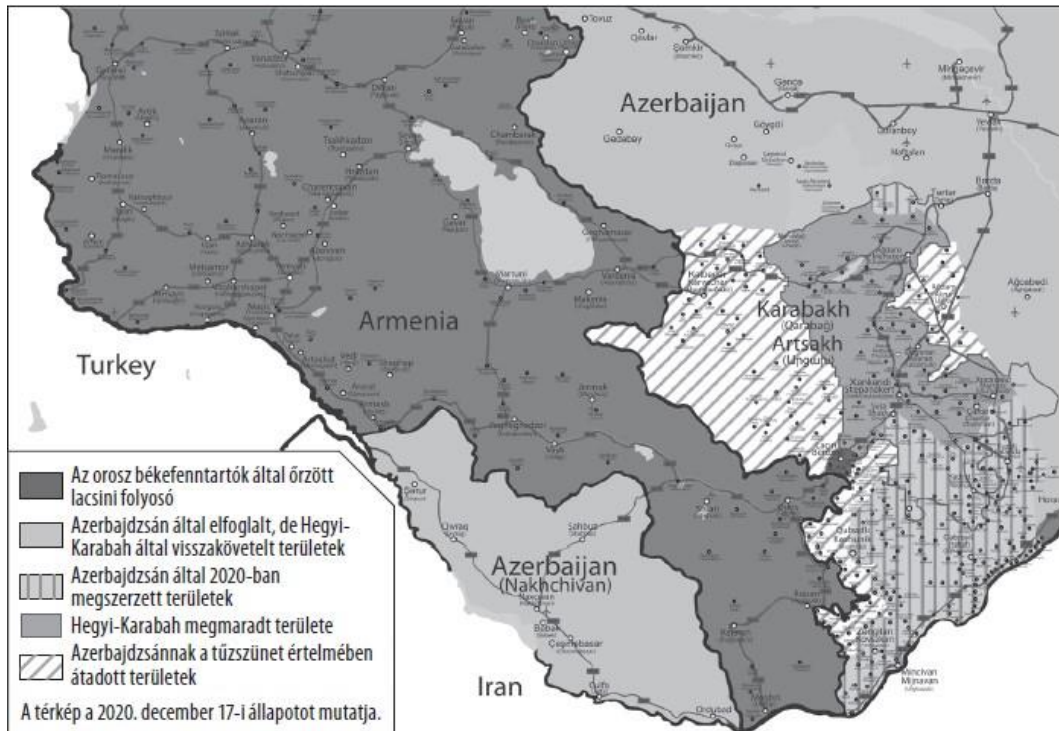
⁴⁷ Somogyi 2021a, 35–47.

⁴⁸ CALL Military Newsletters 2021.

⁴⁹ Unmanned Aerial Vehicle - Pilóta Nélküli Légijármű.

⁵⁰ Somogyi 2021a, 35–47, 60–76.

⁵¹ Somogyi 2021b, 60–76. és Congressional Research Service: Azerbaijan and Armenia.

3. ábra.

A 2020-ban vívott, második hegyi-karabahi háború

[Saját szerkesztés]

Mindkét fél propagandakampányt folytatott a közösségi média felületeken, ahol bemutatták, hogyan semmisítik meg az ellenséges erőket. Azerbajdzsán azonban ebben is sokkal hatékonyabbnak bizonyult. Napról napra videókkal bizonyította precíziós fegyverrendszereinek hatékonyságát, amelyeken tisztán kivehetők voltak a harceszközök vagy a katonák, mielőtt megsemmisültek volna egy-egy robbanásban.⁵² Az azeri propaganda nagyban csökkentette mind az ellenséges hátország, mind az örmény fegyveres erőkből szolgálatot teljesítő katonák morálját is. Az örmények ezzel szemben leginkább képeket mutattak be a megsemmisült azeri eszközökről és a frontvonalon szolgáló örmény katonákról,⁵³ amelyek hatásfoka napjaink infokommunikációs eszközeinek fejlettsége és a médiatartalom-fogyasztási szokások tükrében meglehetősen kétséges sikerű volt.

A háború során a harcoló felek harcászati ballisztikus rakétákkal és hagyományos tüzérséggel is támadták az ellenséges városokat, ezen belül polgári célpontokat is, ezzel elsősorban a polgári áldozatok száma növekedett, így demoralizálva a városok lakosságát.⁵⁴

A háború 2020. november 10-én ért véget. A tűzszüneti megállapodás orosz közvetítéssel született meg, amely orosz békefenntartók térségbe vezénylését is magában foglalta. A harcok Örményország vereségével végződtek, és Azerbajdzsán visszakapta a Szovjetunió felbomlása után elvesztett területeit.⁵⁵

⁵² Azerbajdzsáni military drones VS Armed Forces of Armenia in Nagorno Karabakh.

⁵³ CALL Military Newsletters 2021.

⁵⁴ Somogyi 2021b, 60–76.

⁵⁵ CALL Military Newsletters 2021.

Az azeri támadás egyértelműen a mozgáscentrikus hadikultúra jegyeit hordozta, a mozgás és a manőver voltak a legmeghatározóbb alkotóelemei, a hadászati tevékenységet elsősorban a főerők nagy erejű, sorozatos csapásai jellemezték. A kezdeményezés megragadása és megtartása is jellemző volt. Mindemelett a parancsnoki állomány kiképzettsége, valamint az új típusú harceszközökre történő felkészítése is döntő tényező volt. A harcoló felek alkalmazták az indirekt hadviselés eszközeit is. A technológiai előny és az információs hadviselés fölénye is azeri oldalon jelentkezett. Mindkét oldal felhasználta a ballisztikus rakétákat az ellenséges városok demoralizálására. Mindemelett a direkt és indirekt hadviselési formák Kovács Jenő által meghatározott definíciójával szemben a belpolitikai célok is komoly szerepet játszottak a konfliktus kirobbanásában. A harcok kirobbanása összefüggést mutatott az azeri belpolitikai helyzettel. Az országban 2020-ban számos tüntetést szerveztek; a résztvevők elsősorban a kormány korrupciója ellen, valamint az alacsony olajár miatt kialakuló gazdasági problémák miatt tiltakoztak. A belpolitikai helyzetet és gazdasági nehézségeket háttérbe szoríthatta a nemzeti egységre és az Örményországgal vívott háborúra történő hivatkozás. Örményországban is igen feszült volt a belpolitikai helyzet, ott a forradalommal hatalomra került miniszterelnök és a gazdasági helyzettel szembeni fokozódó elégedetlenség voltak a fő kiváltó okok.⁵⁶ A konfliktus egyes elemei a gerilla-hadviselés jegyeit is magán hordozták: az azeri oldalon a különleges műveleti erők tevékenysége, míg örmény részről a reguláris erők által végrehajtott lesállítások sorolhatóak ide.

Összegzés

A tanulmány első részében röviden a hadikultúrák hadelméleti alapjaival foglalkoztam, majd leegyszerűsítve dolgoztam fel a hadikultúrák jellemzőit, míg a publikáció második felében – terjedelmi korlátok miatt dióhéjban – bemutattam a 2008-as orosz–grúz és a 2020-as második hegyi-karabahi háborút.

A bevezetésben azt a kérdést tettem fel, hogy Kovács Jenő 1995-ben készített hadikultúra felosztása mennyire állja meg a helyét közel három évtizeddel később, napjaink változó világában? A feltett kérdésre a válasz az, hogy a Kovács Jenő által meghúzott a hadikultúrákat élesen elválasztó vonal mára már teljesen elhalványodott. Napjaink fegyveres konfliktusaiban a direkt és indirekt hadviselés formáinak egy speciális, csak arra a konfliktusra jellemző keveréke mutatható ki. A hadviselő felek céljaikat az általuk kiválasztott módon a hadikultúrák kombinálásával érik el.

Úgy gondolom, hogy az ebből a szempontból a tanulmányban bemutatott 2008. évi orosz–grúz és a 2020-ban zajlott második hegyi-karabahi háború ezt teljes mértékben alátámasztja.

A 2008-as orosz–grúz háborúban a különböző hadikultúrákra jellemző határvonalak nem különültek el élesen. Az oroszok mind a mozgás-, mind az anyagcentrikus hadikultúrákra jellemző eljárásokat és eszközrendszereket is alkalmazták. Ezt a háborút tekinthetjük a

⁵⁶ Egeresi, Rác, Jójárt 2022.

kontinens első igazi hibrid háborújának, ahol Oroszország a konvencionális és a kiberműveleteket kombinálta.

A 2020-as második hegyi-karabahi háború során az azeri támadás egyértelműen a mozgáscentrikus hadikultúra jegyeit hordozta, a legmeghatározóbb alkotóelemei a mozgás és a manőver voltak. A harcoló felek alkalmazták az indirekt hadviselés eszközeit is. A technológiai előny és az információs hadviselés fölénye azeri oldalon jelentkezett. A konfliktus egyes elemeiben a gerilla-hadviselés elemei is kimutathatóak voltak: az azeri oldalon a különleges műveleti erők tevékenysége, míg örmény részről a reguláris erők által végrehajtott lesállítások sorolhatóak ide.

Napjainkban az indirekt hadviselésben a hátország és a fegyveres erők demoralizálására, pusztítására olyan új hadviselési formák és eszközök jelentek meg, mint például a mesterséges intelligencia, a kiberhadviselés vagy a különböző feladatokra alkalmazható drónok elterjedése, amelyek korunkban teljességgel megváltoztatják a hadművészetet, pontosan úgy, ahogyan az első világháború során a repülőgépek és a harckocsik megjelenése és elterjedése változtatta meg azt.

A hadikultúrákkal az elmúlt évtizedben kevés kutató foglalkozott. Azonban napjaink változó világában, az előbbieken felsorolt új hadviselési formák megjelenésével, a hadikultúrák határainak elmosódása és a hadviselő felek általi kombinálása miatt a 20. század végén megalkotott elmélet továbbfejlesztése, átdolgozása a téma további kutatása indokolt, amelynek eredményeként létrejöhet egy újfajta hadikultúra-felosztás.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Antal, John 2021. *The First War Won Primarily with Unmanned Systems Ten Lessons from the Second Nagorno Karabakh War, 2021.* <https://johnantal.academia.edu/research#papers> (Letöltés ideje: 2023. 05. 24.)
- Azerbaijani military drones VS Armed Forces of Armenia in Nagorno Karabakh https://www.youtube.com/watch?v=vRTA0V3TP_Q (Letöltés ideje: 2023. 06. 29.)
- Babos László 2009a. A 2008-as grúz–orosz háború rövid története I. rész. *Haditechnika*, 43 (5): 13–18.
- Babos László 2009b. A 2008-as grúz–orosz háború rövid története II. rész. *Haditechnika*, 43 (6): 16–20.
- Benes Károly 2018. *A 2008-as orosz–grúz háború hatása az európai biztonságra.* Budapest: Dialóg Campus Kiadó.
- CALL Military Newsletters, August 2021: *Lessons from the Nagorno-Karabakh 2020 Conflict.* <https://api.army.mil/e2/c/downloads/2023/01/31/693ac148/21-655-nagorno-karabakh-2020-conflict-catalog-aug-21-public.pdf> (Letöltés ideje: 2023. 05. 24.)
- Clausewitz, Carl von 1917. *A háborúról.* Budapest: Atheneum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság.
- Mao, Ce-tung 1953. Az elhúzódo háborúról. In: MAO Ce-tung: *Válogatott művei.* 2. kötet. Budapest: Szikra Könyvkiadó.

- Congressional Research Service *Azerbaijan and Armenia: The Nagorno Karabakh Conflict*. <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/R/R46651>, (Letöltés ideje: 2023. 06. 27.)
- Gyene Pál 2012. Azerbajdzsán: játékos vagy sakkfigura a „nagy játszmaiban”? *Külföldi Szemle*, 11 (3): 135–163.
- Donovan, T. George, JR. 2009. *Russian Operational Art in the Russo-Georgian War of 2008*. 12–21. Strategy Research Project, 2009, <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA500627.pdf> (Letöltés ideje: 2023. 06. 26.)
- Egeresi Zoltán, Rácz András, Jójárt Krisztián 2022. Stratégiai helyzet Hegyi-Karabahban a 2020. őszi háború után. *Védelmi Tanulmányok*, 2022/1. Nemzeti Közszerződési Egyetem Eötvös József Kutatóközpont Stratégiai Védelmi Kutatóintézet kiadványa, https://svkk.uni-nke.hu/document/svkk-uni-nke-hu-1506332684763/VT_2022_1_Egeresi_R%C3%A1cz_J%C3%B3j%C3%A1rt_Strat%C3%A9giai%20helyzet%20Hegyi- (Letöltés ideje: 2023.06.26.)
- Guevara, „Che” Ernesto 1998. *Guerilla Warfare*. Lincoln: University of Nebraska Press.
- Guderian, Heinz 1956. *Panzer Marsch*. München: Oskar Munzel.
- Forgács Balázs 2020. *Gerillák, partizánok felkelők*. Budapest: Zrínyi Kiadó.
- Forgács Balázs 2017. *Hadelmélet*. Budapest: Dialóg Campus Kiadó.
- Jobbágy Zoltán 2013. A felkelők elleni műveletekről: Egy elfeledett klasszikus: Bernardo de Vargas Machuca, *Honvédségi Szemle*, 141 (2): 15–18.
- Krajnc Zoltán et al. (szerk.) 2019. *Hadtudományi Lexikon*. Budapest: Dialóg Campus Kiadó.
- Kovács Jenő 1995. Magyarország katonai stratégiája (Komplex kutatási téma) II. kötet. Budapest.
- Leib Péter 2021. Az anyagcentrikus hadikultúra megjelenése a tengeri hadviselésben. *Hadtudományi Szemle*, 14 (1): 17–26. <https://doi.org/10.32563/hsz.2021.1.2>
- Liddell Hart, Basil Henry 1985 Emlékiratok. (Részletek). IV. A gépesített hadviselés elgondolása. In: Kocsis Bernát szerk.: *Válogatás burzsoá hadtudományi írásokból*. Budapest: Zrínyi Katonai Kiadó.
- Liddell Hart, Basil Henry 2002. *Stratégia*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Nagy Miklós Mihály, 2004. A katonai erőszak elmélete és a XX. század. *Múltunk - Politikátörténeti Folyóirat*, 69 (2004). 146–175.
- Országgyűlés Hivatala: *Kiberhadviselés és Katonai Kibervédelem, Infojegyzet*. 2019/49, https://www.parlament.hu/documents/10181/1789217/Infojegyzet_2019_49_Kiberhadviseles.pdf/11686cc6-54a5-8388-87db-54233ab8a32d?t=1573810309857 (Letöltés ideje: 2023. 06. 27.)
- Pozderka Zoltán 2018. A hadikultúráról másképpen. *Honvédségi Szemle*, 146 (1): 26–40.
- President of the ARTSAKH REPUBLIC. <http://president.nkr.am/en/nkr/generalInformation/> (Letöltés ideje: 2023. 06. 27.)
- Rácz András 2008. Az ötnapos háború – a gúrziai konfliktus. *Nemzet és Biztonság*, 2008/9–10. 52–57. https://www.nemzetesbiztonsag.hu/cikkek/racz_andras-az_otnapos_haboru_a_gurziai_konfliktus.pdf (Letöltés ideje: 2023. 11. 16.)
- Siposné Kecskeméthy Klára, 2022. *A NATO-partnerségi kezdeményezések története 2021-ig*. Budapest: Zrínyi Kiadó.
- Somogyi Zoltán Márk 2021a. A második hegyi-karabahi háború katonai szemszögből (1.). *Honvédségi Szemle*, 149 (5): 35–47. <https://doi.org/10.35926/HSZ.2021.5.3>

- Somogyi Zoltán Márk 2021b. A második hegyi-karabahi háború katonai szemszögből (2.). *Honvédségi Szemle*, 149 (6): 60–76.
<https://doi.org/10.35926/HSZ.2021.6.5>
- Szalai Petra 2010. A 2008. évi grúz–orosz háború biztonságpolitikai hatásai, következményei. *Felderítő Szemle*, 10 (3–4): 25–31.
- Tarjáni Attila Imre 2023. A hadikultúrák újrafogalmazásának szükségessége. *Honvédségi Szemle*, 151 (2): 17–26.
<https://doi.org/10.35926/HSZ.2023.2.2>
- The World Factbook: *Azerbaijan*. <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/azerbaijan/> (Letöltés ideje: 2023. 06. 27.)
- The World Factbook: *Armenia*. <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/armenia/>, (Letöltés ideje: 2023. 06. 27.)
- UN Security Council 1993. S/RES/858. 24 August 1993. Forrás: <https://digitallibrary.un.org/record/171724?ln=en> (Letöltés ideje: 2023. 10. 16.)